

Tin Turković i Nikolina Maraković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad/Original scientific paper

1. 9. 2005.

Prilog poznavanju najranije faze ranokršćanskog kompleksa Sv. Marije na groblju u Osoru

Ključne riječi: *Katedrala u Osoru, Osorski credo, Sv. Marija na groblju u Osoru, ranokršćanski kompleks*
Key Words: *Cathedral in Osor, Osorski credo, St. Mary on the Cemetery in Osor, early Christian complex*

Cilj je ovoga rada pokušaj datacije najranijega sloja stare katedrale u Osoru. Rad se zasniva na ponovnoj analizi dvaju fragmenata rimskoga simbola vjere iz Osora, tzv. Osorskog creda, otkriveno krajem 19. stoljeća interpretira msg. Anton Benvin osamdesetih godina proteklog stoljeća, te kontekstualizacije spomenutih fragmenata unutar saznanja proizašlih iz arheoloških iskopavanja na lokalitetu Sv. Marija na groblju u Osoru.

Cilj je ovoga rada pokušaj datacije najranijega sloja stare katedrale u Osoru. Rad se zasniva na ponovnoj analizi dvaju fragmenata rimskoga simbola vjere iz Osora, tzv. *Osorskog creda*, što je otkriven krajem 19. stoljeća, a interpretirao ga je msg. Anton Benvin osamdesetih godina proteklog stoljeća,¹ te kontekstualizacije spomenutih fragmenata unutar saznanja proizašlih iz arheoloških iskopavanja na lokalitetu Sv. Marije na groblju u Osoru.²

Kameni ulomci *Osorskoga creda* ugrađeni su u zapadnom zidu gradske lože u Osoru. O manjem ulomku, koji je okruglog oblika i probušen po sredini (što upućuje na prenamjenu za mlinski kamen ili podložak stupa), pisao je još 1880. austrijski arheolog O. Bendorf, koji ga je bezuspješno pokušao pročitati.³ Ulomak je kasnije uvršten u treći svezak zbornika *Corpus inscriptionum latinarum Supplementum* pod brojem 10144. Rad na ulomku nastavio je P. Sticotti, koji je otkrio veći ulomak te ga, na osnovi oblika slova i vrste kamena, ispravno doveo u vezu s manjim ulomkom.⁴ Zaključio je da se izvorno radi o jednoj cjelini koju

čine ta dva ulomka te uspio identificirati natpis kao *Apostolski credo* akvilejskoga tipa. Datirao ga je u 5. stoljeće. S tom se datacijom donekle slaže i Anton Benvin, koji je jedini proveo sustavnu jezično-sadržajnu analizu teksta na ulom-

*Popis kratica:

AAAd – Antichità Altoadriatiche

AMSI – Atti e memorie della società Istriana di archeologia e storia patria
Bulet. JAZU – Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb

CSEL – Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum

HAM – Hortus artium medievalium, Zagreb

SL – Corpus Christianorum, Series Latina

¹ A. Benvin, Dva fragmenta rimskog simbola vjere iz Osora. *Otoki ljetopis Cres-Losinj*, 1984., 64–77.

² M. Čaušević, *Sainte-Marie du cimetière d'Osor: état de la question et résultats des dernières fouilles*. HAM 9, Zagreb 2003., 205–212; B. Fucic, *Stara katedrala Sv. Marije u Osoru*, Osor 1985.; M. Botter, *Elementi decorativi della prima cattedrale di Ossero*. AMSI V, Venecija 1957., 82–90; A. Mohorovićić, Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na području grada Osora. *Bulletin JAZU* 1–2, 1953., 10–16.

³ O. Benndorf, *Ausgrabungen in Ossero*. *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich* IV, Bec 1880., 73–82.

⁴ P. Sticotti, P., *Documenti epigrafici dell'Istria medievale*. AMSI XXX, Porec 1914., 135–141.

cima, ali je dataciju pomaknuo prema kraju 5. ili na početak 6. stoljeća. U ovom će se radu temeljito preispitati doneseni zaključci te povezati s analizom najranijega ranokršćanskoga arhitektonskoga kompleksa u Osoru u kontekstu ranokršćanske arhitekture akvilejskoga prostora, s ciljem predlaganja nove interpretacije i datacije.

Kršćanski Credo i njegova upotreba

A. Benveniste definira kršćanski *Credo* kao sažetu formulu kršćanske vjere, no jedan od najboljih svjetskih poznavatelja *Creda* J. Pelikan proširuje tu definiciju dodajući da je *Credo* još i skup fundamentalnih vjerovanja i vodeći princip kršćanske vjere.⁵ Nadalje, objašnjava kako *Creda* koje je stvorila Kršćanska crkva kroz stoljeća ne čine dodatak *Svetomu pismu* niti bilo kakvu zamjenu riječi Krista ili apostola, te proroka koji im prethode. Ona su, zapravo, pomno osmišljeni dokumenti nastali kao smišljen odgovor na različita pitanja hereze i povijesne situacije koja su zabrinjavala Crkvu i svijet kroz stoljeća. Također, predstavljaju markere za prepoznavanje i mjerenje ortodoksije u određenom povijesnom periodu.⁶

Kroz stoljeća je nastalo nekoliko glavnih *Creda*, tj. iskaza vjere, čije se nastajanje veže za velike krize unutar Crkve, koja se suočavala s "herezama". Kao rješenja takvih kriza nastaju *Nicejski*, *Halkedonski*, te *Atanazijski credo*. No, najstariji od svih je je tzv. *Apostolski credo*, za kojega se u srednjem vijeku vjerovalo da su ga originalno stvorili sami apostoli, dok su još bili pod izravnim vodstvom Svetoga Duha, tako da je svaki od apostola doprinio s jednim iskazom. Ta se legenda može datirati u 6. stoljeće (kod Pirminiusa)⁷, no već sv. Ambroz u 4. stoljeću navodi da autorstvo toga *Creda* pripada dvanaestorici apostola.⁸ Takav navod potvrđuje i Rufinus (oko 400.), koji daje detaljan opis kompozicije *Creda*.⁹ Navodi i da je on zajedničko djelo svih apostola i da su oni "zbog mnogih razloga odlučili da se takvo vjersko pravilo treba nazivati Simbolom", dodatno pojašnjavajući da bi grčka riječ *symbolon* trebala biti protumačena latinskom riječju *indicium* u smislu 'znak, znamen', tj. kao svojevrsna lozinka po kojoj se kršćani međusobno prepoznaju,¹⁰ ali i riječju *collatio*, u značenju 'prinos ili prilog sastavljen od više različitih doprinosa'. Međutim, kao što piše Benveniste, "znanstvena kritika je ustanovila da nije moguće ustanoviti njegovo apostolsko autorstvo, premda mu sadržaj doista obuhvaća sržne istine starokršćanskog ili apostolskog naviještanja".¹¹ No, njegovo se autorstvo može tražiti u najranijoj kršćanskoj zajednici u Rimu, pa se stoga još naziva i *Rimskim simbolom* (*Symbolum Romanum* – kratica R).

Stari *Rimski credo* prvi se put javlja negdje oko 100. godine, tj. u periodu neposredno nakon apostolskoga doba. U to je vrijeme Crkva bila dvojezična, pa stoga postoji velika vjerojatnost da su postojali i latinski i grčki oblici *Creda* sastavljeni od iste ruke. Sa svega jednom mogućom iznimkom oblik je *Creda* ostao neizmijenjen sve do 5. stoljeća. Obraćenicima je on bio prezentiran (*Traditio Symboli*) u fazi učenja i testiranja, a oni su ga bili obavezni javno ponoviti prije krštenja (*Redditio symboli*). Najraniji primjeri toga *Creda* pojavljuju se zapisani tijekom 4. stoljeća iako je unutar Crkve u to doba na snazi bila tzv. *disciplina arcani* (pravilo vjerske tajne), kojom se Crkva štitila.¹² Čak i sv. Augustin u to doba upozorava: "Simbol se uči slušajući: ne upisuje se u ploču ili kakvu drugu tvar, nego u srce!" Augustinovu se načinu razmišljanja, a i prije toga vremena, pridružuju i Ćiril Jeruzalemski, Hilarije, Leo, te mnogi drugi, koji također inzistiraju na tome da se tradicija *Creda* mora učiti iz srca, a ne zapisivati. Ta činjenica objašnjava zašto ni jedan od najranijih *Creda* nije stigao do nas sačuvan u cjelovitu obliku. No, s obzirom na priznanje kršćanske vjere disciplina popušta tijekom 5. stoljeća, pa se *Creda* češće pojavljuju širom Rimskoga Carstva, zapisana unutar biskupskih kompleksa.¹³

Ipak, i u doba između 2. i 4. stoljeća *Creda* igraju važnu ulogu, te se formuliraju kroz književna djela crkvenih otaca, te kršćanskih pisaca. U tih prvih nekoliko stoljeća nakon Krista *crede* pronalazimo kod raznih autora, ali pod druga-

⁵ J. Pelikan, *Credo: Historical and Theological Guide to Creeds and Confessions of Faith in the Christian Tradition*, New York 2003.

⁶ Povijest kršćanske vjere počinje s jednostavnim iskazom vjernosti Isusu Kristu, što je podrazumijevalo i vjerovanje u njegove riječi. Crkva je od samih svojih početaka to podrazumijevala kao minimum znanja koje bi kršćanin trebao imati i minimum onoga u što bi trebao vjerovati. No, takav je jednostavan iskaz i stariji od kršćanstva budući da proizlazi iz židovskog vjerovanja i židovskog iskaza vjernosti svome Bogu. Kao što je slučaj i kod židova, tako je i kod kršćana vjerovanje sabrano u jednu formulu, koja je ubrzo postala iskaz pri krštenju, kada se obraćenik krsti "u ime Oca, Sina i Duha Svetoga".

⁷ Pirminius, u: J. P. Migne, *Patrologia Latina*, LXXXIX, 1034.

⁸ Ambrosius, u: J. P. Migne, n. dj., XVII, 671.

⁹ Rufinus, *Expositio symboli apostolici*, u: J. P. Migne, n. dj., XXI, i u: *Corpus Christianorum, Series Latina XX*, 133–182.

¹⁰ Rufinus to objašnjava ovim riječima: "Symbolum enim Graece et indicium dici potest et collatio, hoc est, quod plures in unum conferunt. Id enim fecerunt apostoli in his sermonibus, in unum conferendo unusque quod sensit... Id circo istud indicium posuere, per quod agnosceretur is quid Christum vere secundum apostolicas regulas praedicaret. Denique et in bellis civilibus hoc observari ferunt: quoniam et armorum habitus par, et sonus uocis idem, et mos unus est, atque eadem instituta bellandi, ne qua doli subreptio fiat, symbolo distincta unusquisque dux suis militibus tradit, quae Latine 'Signa' uel indicia nuncupantur: ut si forte occurrerit quis de quo dubitetur, interrogatus symbolum, prodat si sit hostis uel socius." – u: J. P. Migne, n. dj., p. I, cap. XXI, 337.

¹¹ A. Benveniste, n. dj. 66.

¹² F. Kattenbusch, *Das apostolische Symbol*, 2bde I, 1894., II, 1900., rep. 1962.

čijim nazivima, poput *regula fidei*, *doctrina*, *traditio* (ali vrlo rijetko pod imenom *sybolum*). Upravo iz pojedinačnih citata nekih od pisaca mi danas možemo rekonstruirati razvoj *Creda* u tim stoljećima. Pisci poput Irenaeusa i Tertuliana nazivaju ga *regula fidei* i na njega gledaju kao na dio apostolske tradicije. Tertulian u svome djelu *De Praescriptione* pokazuje da pod terminom *regula doctrinae* on, zapravo, misli na nešto što je identično s *Apostolskim credom*, za što navodi da je uspostavljeno od samoga Isusa i predano vjernicima od apostola, kao što je apostolima predao Isus.¹⁴ Kako je već spomenuto, sv. Ambroz donosi svoje mišljenje o *Creda*, te ga prvi naziva *Symbolum apostolorum*, kao što stoji u pismu Milanskoga vijeća što ga je možda sastavio sam sv. Ambroz. Za razliku od njega, sv. Jerolim piše o "symbolum fidei...quod ab apostolis traditum".

Kao najraniji cjelovit primjer *Rimskoga simbola* danas poznajemo sljedeći:

*Credo in DEUM PATREM
omnipotentem.
Et in JESUM CHRISTUM, Filium eius
unicum, Dominum Nostrum;
Qui natus est de Spiritu Sancto et
Maria virgine;
Sub Pontio Pilato crucifixus, et
sepultus;
Tertia die resurrexit a mortuis;
Ascendit in coelum, sedet ad*

*dexteram Patris;
inde venturus indicare vivos et
mortuos.
Et in SPIRITUM SANCTUM;
Sanctam Ecclesiam;
Remissionem peccatorum;
Carnis resurrectionem.*¹⁵

Taj se *Rimski credo* prvi put pojavljuje kod Rufinusa u *Expositio Symboli Apostolici* krajem 4. stoljeća,¹⁶ ali je očigledno puno stariji, a da je doista bio u upotrebi u Rimu, potvrđuje sv. Ambroz u *Epistola ad Siricium Pap.*¹⁷

Iz istoga doba poznajemo još jednu varijantu *Rimskoga creda*, koju nam prenosi Epiphanius na grčkom, a koja je pronađena u pismu što ga je napisao Marcellus iz Ankare Juliju I., rimskom biskupu, oko 341. (ili 337.), kako bi dokazao svoju pravovjernost (ortodoksiju), jer ga se povezivalo s euzebijanskom herezom.¹⁸ Taj se tekst razlikuje od Rufinusova samo izostavljanjem riječi *Patrem* u prvome stavku (što može biti pripisano i grešci prepisivača) i dodavanjem dviju riječi na kraju teksta: *vitam aeternam* (zwhn aiwnion). Bitno je naglasiti da se taj posljednji dodatak javlja i u *Creda* Petra Hrisologa iz Ravenne sredinom 5. stoljeća.¹⁹

Sa širenjem kršćanstva tijekom 4. stoljeća *Apostolski se credo* također počinje širiti kršćanskim svijetom, te dobiva svoje regionalne varijante. Potrebno je odmah naglasiti da je 4. stoljeće vrijeme kada se kršćanski istok počinje odvajati od kršćanskoga zapada stvarajući svoje oblike *Creda* za krštenje. U *Credo* se umeću nicejski termini. *Nicejski credo* nastao je kao rezultat spora s arijancima i Nicejskoga koncila 328. godine. Na Zapadu će se, naprotiv, javiti varijante poput akvilejske, ravenske, milanske, španjolske, afričke, galške, itd.

Rimski će credo od svih navedenih biti tijekom vremena najmanje promijenjen, te će nakon 4. stoljeća ostati još nekoliko stoljeća u nepromijenjenu obliku. Sam Rufinus navodi kao razloge za takvu očuvanost izvornog oblika *Creda* izostanak bilo kakve hereze u Rimu (hereze su, kao što će se u daljnjem tekstu vidjeti, bile bitan razlog promjena i dodavanja teksta) kao i običaj da kandidati za krštenje javno uvježbavaju izgovaranje *Creda*, pri čemu nisu bile dopuštene ni najmanje preinake.²⁰ Očuvanost može biti ilustrirana i *Credima* kasnijega datuma (Tablica)²¹, poput grčkoga teksta *Aethelstanskog psaltira*, pisanog rukom Anglosaksonca u 9. stoljeću.²²

Među latinskim tekstovima koji čuvaju oblik *Rimskoga creda* su:

¹³ A. E. Burn, *An Introduction to the Creeds and to the Te Deum*, Methuen and Co., 1899.

¹⁴ *The Catholic Encyclopedia*, vol. XIV, Robert Appleton Co., New York 1912.

¹⁵ Latinske tekstove *Creda* navodimo iz: A. E. Burn, *An Introduction to the Creeds and to the Te Deum*. Methuen and Co, 1899., sa svim njegovim grafijskim i pravopisnim odlikama.

¹⁶ A. E. Burn, n. dj.

¹⁷ Kaže: "Credatur Symbolo Apostolorum, quod Ecclesia Romana intemeratum semper custodit et servat.", a isto tako i Vigilius iz Thapsusa u *Contra Entych. 1. IV. C. I.*: "Romae... a temporibus Apostolorum usque ad nunc...ita fidelibus Symbolum traditur." – u: J. P. Migne, n. dj., p. I, cap. XVI, 1213.

¹⁸ Burn, n. dj.; A. Zahn, Marcellus von Ancira, Gotha. 1867., 68.

¹⁹ Zbog svoje sličnosti s *Rimskim credom* ovaj se smatra prijepisom izvornoga *Rimskoga*. Međutim, postoje mišljenja (Caspari) da se zapravo radi o originalnom obliku *Rimskoga creda*, budući da je pisan na grčkome jeziku, koji je tijekom prva dva stoljeća prevladavao i među kršćanskim spisima. Pretpostavka dalje govori da je moguće da je u tom obliku bio prenesen iz Male Azije u Rim početkom 2. stoljeća, gdje službeno postaje *Rimskim credom*. U prilog tome govori i da je puno jednostavniji u svom obliku od Tertulianovih ili Irenaeosovih regula. (Ph. Schaff, *The Creeds of Christianity with a History and Critical Notes*, vol. 1: *The History of Creeds*, 1931., 14–24).

²⁰ Rufinus, u: J. P. Migne, n. dj.

²¹ A. E. Burn, n. dj., 198. To je vjerojatno prijepis grčkoga teksta staroga *Rimskoga creda* što su ga u Englesku donijeli rimski misionari.

²² Vjerojatno je zapisan sredinom 6. stoljeća negdje na području Italije, pa je iz Italije, preko Sardinije, dospio do Engleske tijekom 8. stoljeća, gdje je došao u ruke Bede Venerabilisa. (Burn, n. dj., 198).

- *Credo* iz *Codexa Laudianusa*, 35 (u tablici označeno slovom L)²³

- *Credo* iz *Codexa Swainsonii* iz 8. stoljeća (označeno sa S)²⁴

- *Credo* iz *Codexa Sessoriana* 52 (označeno s V) iz 12. stoljeća.

Unatoč kasnijim interpolacijama u svima je vidljiv original. Rufinusov tekst označen je s E.

U 4. stoljeću pojavila se i *akvilejska varijanta Apostolskog creda*. U nekoliko detalja ona nam je posebno značajna za određivanje porijekla *Osorskoga creda*. Akvilejski je tip *Creda* također poznat preko Rufinusa, koji je rođen u Akvileji. *Credo* glasi:

*Credo in Deo Patre omnipotente
Inuisabili et impassibili;
Et in Christo Iesu, unico
Filio eius domino nostro,
Qui natus est de Spiritu
Sancto ex uirgine Maria,
Crucifixus sub Pontio
Pilato et sepultus,
Descendit in inferna,
Tertia die resurrexit a
Mortuis,*

*Ascendit in coelis,
Sedet ad dexteram Patris,
Inde uenturus est indicare
Uiuos et mortuos;
Et Spiritu Sancto,
Sanctam ecclesiam,
Remissionem peccatorum,
Huius carnis resurrectionem.*²⁵

Rufinus je sam zabilježio neke bitne točke u *Akvilejskom credu* koje zahtijevaju da ih se spomene. Naglašava da prepozicija *in* iza riječi *Credo* služi da bi se razlučilo vjerovanje u Tri Božanske Osobe od vjerovanja u stvorena bića i misterije, što je ponovo povezano s arijanskom kontraverzom. Rufinus, međutim, uopće ne primjećuje važnost upotrebe ablativa, koji je uobičajen na Istoku za označavanje Božanskih Osoba. Upravo se u ovo doba kasne antike gubi običaj razlikovanja akuzativa ili ablativa, koji se kroz srednji vijek primjenjuju prilično proizvoljno. Dodatak u tekstu *inuisabili et impassibili* vrlo je nesretan dodatak, budući da su ga često upotrebljavali arijanci, iako je njegova namjena ovdje bila uperena protiv sabelijanske hereze.²⁶ Unikatni dodatak koji se ne pojavljuje ni na jednom ranijem *Credu* je članak *descendit in inferna*, iako se pojavljuje u manifestima tri arijanska sinoda tijekom 4. stoljeća. I Rufinus bilježi da ta-

I.	1.	Πιστεω εις Θεον πατερα παντοκρατορα,	Credo in Deum Patrem omnipotentem,
II.	2.	Και εις Χριστον Ιησουν, τον υιον αυτου τον μονογενη τον κυριον ημων,	Et in Christum Jesum, Filium eius unicum, Dominum nostrum,
	3.	Τον γεννηθεντα εκ πνευματος αγιου και Μαριας της παρθενου,	qui natus est de Spiritu Sancto et Maria uirgine,
	4.	Τον επι Ποντιου Πιλατου σταυρωθεντα και ταφεντα,	qui sub Pontio Pilato crucifixus est et sepultus,
	5.	Και τη τριτη ημερα ανασταντα εκ των νεκτων,	tertia die resurrexit a mortuis,
	6.	αναβαντα εις τους ουρανους	ascendit in coelos
	7.	Και καθημενον εν δεξια του πατρος,	sedet ad dexteram Patris,
	8.	οθεν ερχεται κρινειν ζωντας και νεκρους.	unde uenturus est indicare, uiuos et mortuos.
III.	9.	Και εις το αγιον πνευμα,	Et in Spiritum Sanctum,
	10.	αγιαν εκκλησιαν,	sanctam ecclesiam,
	11.	αφεσιν αμαρτιων,	remissionem peccatorum,
	12.	Σαρκος αναστασις.	carnis resurrectionem.
	1.	Om. Πατερα, M.	Deo Patre omnipotente, R.
	2.	Τον υιον om. Τον, A.	Christo Iesu, RL, > Ihesum Christum, SV, > unico Filio eius, R. Domino nostro, R.
	3.		Et] ex, R.
	4.		Om. Qui, R, > cruc. Sub P. P., R. Pm. Est, R.
	5.	Om. Και, A. Των νεκρων] om. Των, A.	
	6.		Ad cellos, V; in coelis, L.
	7.	Om. Και, A.	Sedit, S; Dei, S corr.
	8.	κρινειν] κριναι, A.	Inde, RV. Et] ac, S.
	9.	Το αγιον πνευμα] πνευμα αγιον, A.	Spiritu Sancto, RL.
	10.	αγι[αν εκκλησιαν], A.	Sancta ecclesia L] + catholicam SV.
	11.		Remissione, L.
	12.	αναστα[σιν], A. + ζωνην αιωνιον, M.	Resurrectionis, L. + uitam aeternam, V.

kav dodatak ne postoji ni u jednom istočnom ili zapadnom *credu* njegova vremena.²⁷ No, Marko iz Arethuse sastavio je 359. tzv. *Datirani credo* iz Sirmiuma, koji se zasniva na *Četvrtom antiohijskom credu*. On ga je sastavio s nekolicinom drugih biskupa kako bi ga 340. poslali Konstansu. U njemu se spominje spuštanje u pakao popraćeno citatom iz *Knjige o Jobu*.²⁸ Uz taj se *Credo* vežu i *Nicejski* i *Konstantinopolski credo*, oba iz vremena oko 360. godine.

Postoji još jedna osobitost *Akvilejskoga creda*, a to je riječ *huius* u *huius carnis resurrectionem*, koja je preostatak borbe Akvilejske crkve s gnosticizmom. Taj je dodatak bio vrlo popularan u to doba i pojavljuje se u *Phoebadiusovu* i *Nicetinu credu*, a isto tako i u Augustinovim i Jerolimovim spisima.

Glavni su izvor za *milanski tip Creda* spisi sv. Ambroza,²⁹ iako je njihovo autorstvo dovedeno u pitanje. No, unatoč sumnjama u autorstvo, po nizu iznesenih mišljenja može se prepoznati Ambrozova ruka. Sv. Ambroz propovijeda upotrebu *creda* koji je identičan s rimskim tipom, a to potvrđuje i navod iz njegova pisma papi Siriciusu: “Credatur symbolo Apostolarum, quod ecclesia Romana intemeratum semper custodit et seruat.”³⁰ Jedina je razlika između njegova i *Rimskoga creda* dodatak riječi *passus*, koja bi se inače podrazumijevala pod *crucifixus*. Ambroz, međutim, izražava protivljenje spram *Akvilejskoga creda* tvrdeći da je greška u *credo* uvrstiti riječi *inuisibilis et impassibilis*, budući da su one predstavljaju izazov za arijance, koji su u to vrijeme još snažni, te bi mogli okrenuti argumente u svoju korist i tvrditi da je u suprotnosti s takvim opisom Oca Sin vidljiv i smrtnan. Takav Ambrozov stav potkrepljuje i činjenica da je upravo on predsjedavao Akvilejskim koncilom 382., na kojem su smijenjeni arijanski biskupi Palladius i Secundianus. *Milanski credo*, stoga, glasi:

*Credo in Deum Patrem omnipotentem
Et in Iesum Christum Filium,
euius unicum dominum nostrum,*

*Qui natus est de Spiritu
Sancto et uirgine Maria,
Passus est sub Pontio Pilato
Crucifixus et sepultus,
Descendit in inferna,
Tertia die resurrexit a
Mortuis,
Ascendit in coelum,
Sedet ad dexteram Patris,
Inde uenturus est indicare
Uiuos et mortuos;
Et Spiritum Sanctum,
Sanctam ecclesiam,
Remissionem peccatorum,
carnis resurrectionem.”³¹*

Drugi je izvor za milanski tip *Creda* sv. Augustin, koji na kršćanstvo prelazi s manihejstva upravo čuvši propovijedi sv. Ambroza u Milanu. U svojim spisima prenosi dva *creda* – *Milanski* i *Afrčki*.³² Stoga ne čudi što je njegova varijanta *Milanskoga creda* gotovo identična Ambrozovoj, a pojmovi *passus* i *in coelum* govore da on zapravo citira *Milanski credo*. Poput Ambrozova, dakle, i Augustinov se *Credo* razlikuje od *Rimskoga* dodatkom riječi *passus*, koja se upotrebljava kao sabirna točka čitava učenja o Isusovoj mucii i pokopu.³³

Postoji još nekoliko varijanti *Creda* na području današnje Italije koje je ovdje potrebno istaknuti. Među njima se nalazi i *Credo Maximusa*, torinskoga biskupa iz sredine 5. stoljeća. On je identičan, sa izuzetkom poretka riječi *Iesum Christum*, te pisanja oblika *in coelum*. Poznat nam je i *Credo ravenkoga biskupa Petra Hrisologa*, također iz sredine 5. stoljeća. Taj *Credo*, koji Benvin smatra predloškom *Osorskoga*, posjeduje dva bitna dodatka. *Credo* glasi:

*Credo in Deum Patrem
Omnipotentem et in Christum Iesum*

²³ Vjerojatno je zapisan sredinom 6. stoljeća negdje na području Italije, pa je iz Italije, preko Sardinije, dospio do Engleske tijekom 8. stoljeća, gdje je došao u ruke Bede Venerabilisa. (Burn, n. dj., 198).

²⁴ Danas se nalazi u British Museumu u Londonu.

²⁵ A. E. Burn, n. dj., 203. Postoje i drugi primjeri *Akvilejskoga creda*, no vrlo su nepouzdana zbog svoga porijekla. Prvi od njih pripisuje se patrijarhu Lupu iz 9. ili 10. stoljeća, drugi je *Credo Venantiusa Fortunatusa*, koji je porijeklom iz Akvileje, a svoj je život okončao kao biskup u Poitiersu početkom 7. stoljeća. U oba se javlja oblik *in coelum* umjesto *in coelis* i slične, manje bitne razlike.

²⁶ Ovdje je potrebno naglasiti da je “Arijeva hereza” bila potaknuta otporom protiv sabelijanske hereze, koja se pozivala na redefiniranje odnosa božanskih priroda unutar Svetoga Trojstva (*The Catholic Encyclopedia*, vol. XIV, Robert Appleton Co., New York, 1912.).

²⁷ Rufinus, *Expositio Symboli*. *SL XX*, 133–182.

²⁸ Takav se dodatak posebno slaže s učenjima Ćirila Jeruzalemskoga, koji se u svojim predavanjima često vraćao motivu silaska u pakao, te je imao u to vrijeme velik utjecaj na svoje suvremenike na Istoku.

²⁹ Ambrosius, *Explanatio symboli IX*. *Sources chrétiennes* 25 bis, 1957.–1959.

³⁰ Ambrosius, n. dj.

³¹ A. E. Burn, n. dj., 203.

³² *Augustin Sermo* 212, 213, 214, u: J. P. Migne, n. dj., cap. XXXVIII; *De fide et operibus*. *CSEL XLI*, 35–97.

³³ Moguće je da je ova riječ stigla do *Milanskoga creda* utjecajima Irenaeusovih spisa, u kojima se (u njegovoj *reguli fidei*) posebno ističe motiv muke i pokopa. Prema A. E. Burnu isti je motiv preko Milana preuzet u *Galski credo* (kao što će biti rečeno, očito i u *Osorski*). – A. E. Burn, n. dj., 208.

*filium eius unicum
dominum nostrum,
Qui natus est
de Spiritu Sancto ex
Maria uirgine,
Passus sub Pontio
Pilato cruci
Fixus est et sepultus,
Descendit in inferna,
Tertia die resurre-
xit a mortuis,
Ascendit in caelis,
Sedet ad dexteram Patris,
Inde uenturus est indicare
Uiuos et mortuos;
Et Spiritum Sanctum,
Sanctam ecclesiam catholicam,
Remissionem peccatorum,
carnis resurrectionem
vitam aeternam.³⁴*

Prvi je od njih dodatak *catholicam*, a drugi *vitam aeternam*. Oko oba postoji sumnja što se tiče originalnosti, budući da se ti elementi ne pojavljuju u svim propovijedima Petra Hrisologa.

Postoje i mnoge druge varijante *Creda*, poput *Africkoga*, *Galskoga*, *Španjolskoga*. I oni razvijaju svoje podtipove, koji se sadržajno i jezično međusobno razlikuju. Ovdje će biti navedeni bez posebnog objašnjavanja jer nisu od presudne važnosti za prepoznavanje *Osorskoga creda*, ali je potrebno istaknuti da dokazuju bitnu postavku oko općeg razvoja te vrste zapisa širom rimskoga svijeta, koji dokazuje mogućnost ranog razvoja sličnoga tipa i na istočnoj obali Jadrana.

Africki credo citiran je iz djela sv. Augustina. "De fide et symbolo; De genesi ad literam; Enchiridion de Fide; Spe et Caritate" *Credo* je crkve u Hippo Regiusu, gdje je sv. Augustin obnašao funkciju biskupa, stoga se datira oko 400. godine.

*Credo in Deum Patrem
Omnipotentem.
(s dodatkom: uniuersorum creatorem,
regem soeculorum,
immortalem et inuisabilem)
Et in Iesum Christum, Filium eius
Unigenetum (unicum), Dominum
Nostrum;
Qui natus est per Spiritum Sanctum*

*Ex uirgine Maria;
Sub Pontio Pilato crucifixus est, et
Sepultus;
Terti die resurrexit a mortuis;
Ascendit in Caelum, sedet ad
Dexteram Patris;
Inde uenturus est iudicaturus (ad iudicandos)
Uiuos et mortuos.
Credo et in Spiritum Snaatum;
Sanctam ecclesiam;
Remissionem peccatorum;
Carnis resurrectionem (? In vitam aeternam)³⁵*

Galski credo od posebne je važnosti u liniji razvoja *Creda* budući da najbolje čuva sve varijante početnoga teksta *Creda*. Rekonstruirao ga se iz spisa Phoebadiusa, biskupa iz Agena (umro nakon 392.),³⁶ i Victriusa, rouenskoga biskupa (pokojni nakon 409.).³⁷ No postoji dugi niz raznih varijanti unutar ove skupine, od *Creda Faustusa*, biskupa Rieza do *Creda Caesarius* iz Arlesa.³⁸

Osorski credo

Tekst *Osorskoga creda* (sl. 1), kao što je navedeno, rastavljen je na dva ulomka koji su sačuvani u prilično lošem stanju, te su kroz povijest bili prenamijenjeni, tako da danas ne poznajemo uvodne članke toga teksta. Preostale članke pravilno rekonstruirao Anton Benven. On tumači da je svaki pojedini redak sadržavao 13–14 slova, te rekonstrukcijom provedenom usporedbama s poznatim tipovima *Apostolskoga creda* rekonstruirao sljedeći tekst:

.....
/domi/**no nos**/tro/
/qui n/**atos es**/t/
/de Sp(irit)/**o s(an)c(t)o**/ e/t/
/Mari/**a virgin**/e pa/
/ssos/ **sup Pu**/ntio/
/Pil/**ato c**/ruci/
/fixos (...?) et sepultos (...?)/
/tertia die resurre/
/xit/(a) **mor**/tuis/
/as/**cedet in** /cae/
/l? s/**edet ad** /dex/
/te/**ram Pat**/ris/
inde vent/urost(est?)/
diudicare vi/v/
os et mortu/os/
Credo in s(an)c(t)o

Sp(irit)o et s(an)c(t)a

Ec/(clesi)a/

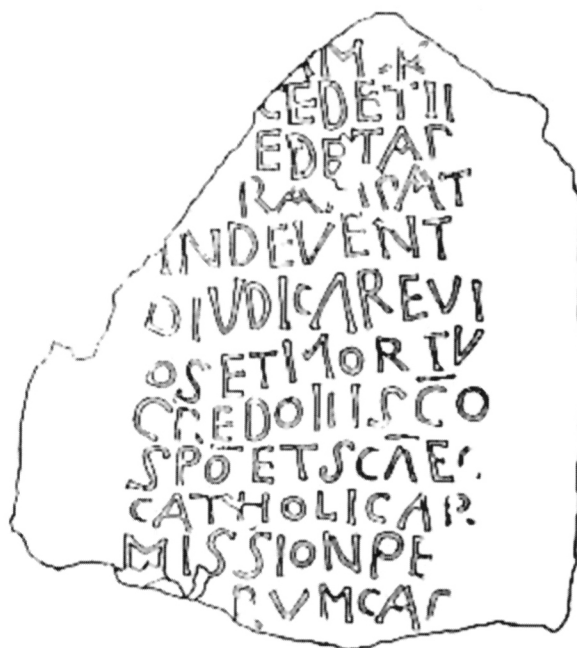
Catholica r/e/**Mission(e) pe/cc/**/ato/**rum car/nis/**

/resurrectione/

(...?)

Benvin provodi i kratku jezičnu analizu rekonstruiranoga natpisa, pa tako zamjećuje da je akuzativ *dominum nostrum* zamijenjen u osorskom natpisu ablativom. Ipak, ne prepoznaje da je upravo taj oblik naročito karakterističan za *creda* kršćanskoga Istoka (posebice *Nicejski*), kao što je već bilo spomenuto. Takva upotreba padeža karakteristična je za akvilejski tip *Apostolskog creda*, koji je, kao što je rečeno, pod najjačim istočnim utjecajem. Još je jedna jezična posebnost i ablativni nastavak -o u *Spirito*, što se može protumačiti i analogijom prema *domino nostro*. Mora se ipak priznati da u tekstu, koji je doista klesan nevještom rukom rustičnom kapitalom, vlada tendencija dosljednog zamjenjivanja početnog slova -u sa slovom -o: *passus* u *passos*, *natus* u *natos*. Osim toga, događa se i obratan postupak zamjenjivanja slova u sredini riječi, kao kod *Pontio*, koji pisac prepravlja u *Puntio*. Za taj fenomen Benvin ne daje objašnjenje.

Puno su bitnije sadržajne osobitosti koje nam omogućavaju dataciju ovoga natpisa. Nekoliko ih je bitnih. Po-najprije, u tekstu se ne javlja tema začeca već samo rođenja – u kasnijim tekstovima je uobičajen članak “qui conceptus est de Spiritu Sancto, natus ex Maria virgine”, dok se ovdje javlja jednostavnija varijanta bez *conceptus* i bez *ex...*, potpuno identična starom *Rimskom credu*. Već je po ovoj činjenici moguće ovaj tekst staviti rame uz rame s najstarijim *credima*. Nadalje, bitna je odlika i pojava teme muke i pokopa u riječi *passos*. Ponovo Benvin, koji je sklon predložak *Osorskog creda* tražiti isključivo u ravenskome tipu, zanemaruje da je pojava te teme vezana za milanski tip *creda*, a osobito za učenja sv. Irenaeusa. A. E. Burn izvodi zaključak da je preko Milana isti motiv stigao do Galije.³⁴ Nije li moguće da je istim putem stigao do Osora (Dalmacije?). Također, ne može se isključiti ni izravan utjecaj Ire-

1. Osorski *creda*, Sticottijev precrct, kalk osorskog natpisa iz 1914.: gornji je ulomak laka, donji ulomak B od 12 redaka

naesuovih spisa. No, Benvin pronalazi sličnost s bitnim *Credom* s područja srednjega Balkana, tj. *Nicetinim credom* iz Remesijane, današnje Bačke Palanke. On uočava isti poredak tema unutar *Osorskoga* i *Nicetina creda* – rođenje, muka, raspeće, uskrsnuće..., te naglašava da kod starijih *creda* taj poredak ne postoji ili je tek rudimentaran. No, čini se da ovdje treba dodati neka pojašnjenja za koja Benvin nije mogao znati u doba kada je vršio svoje istraživanje. Kao prvo, Benvin nema ispravan podatak o dataciji *Nicetina creda*, pa tako navodi svega godinu Nicetine smrti 414. No, upravo bi se taj remesijanski biskup mogao smatrati najbitnijom

³⁴ A. E. Burn, n. dj., 232.

³⁵ A. E. Burn, n. dj., 232.

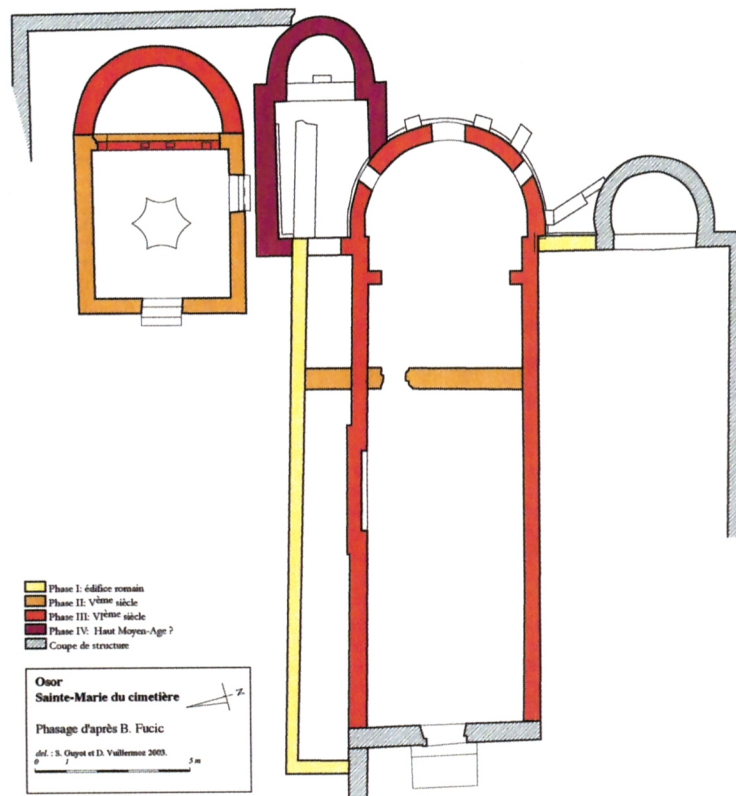
³⁶ Phoebadius Aginnensis. *SL* LXIV, 23–52.

³⁷ A. E. Burn, n. dj., 219.

³⁸ A. E. Burn, n. dj., 220.

³⁹ A. Benvin, n. dj.

⁴⁰ A. E. Burn, n. dj., 220.

2. Faze osorskog kompleksa prema B. Fučiću (S. Guyot, D. Vuillemoz i M. Čaušević prema M. Filjak i B. Fučić, u M. Čaušević, 2003.)

poveznicom između *Osorskoga creda* i izvornoga kruga iz kojega je potekao.⁴¹

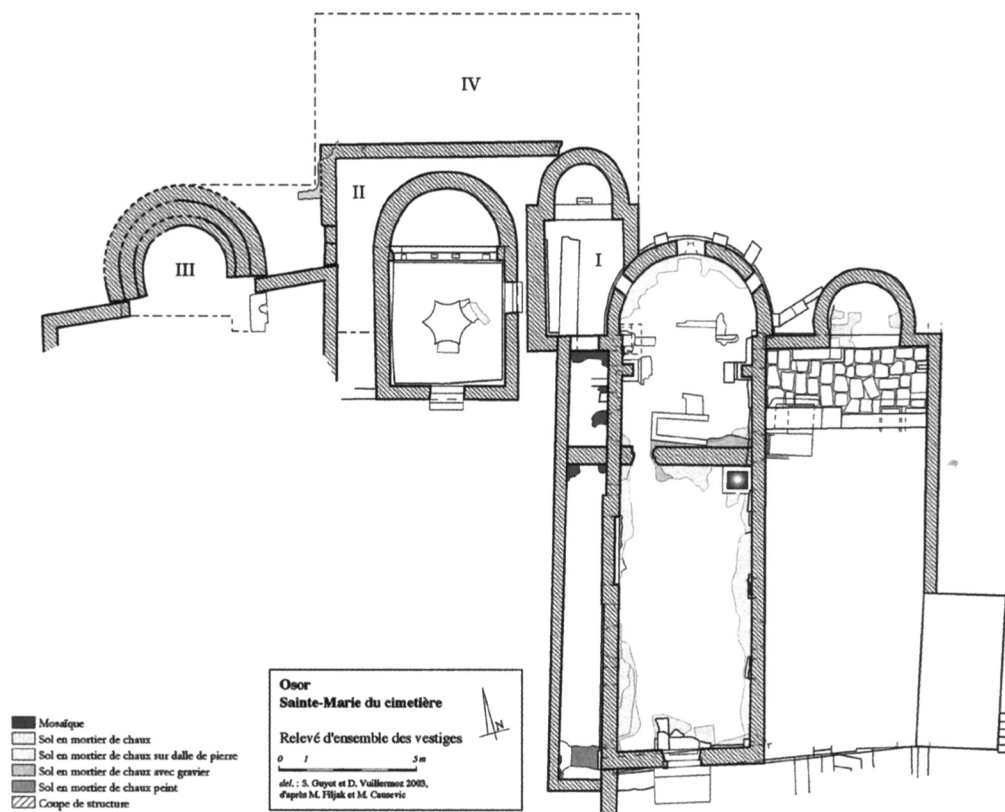
Jedino su istraživači poput Dom Morina i A. E. Burna uspjeli bolje osvijetliti Nicetin književni rad. Genadius spominje šest knjiga pisanih “jednostavnim i čistim stilom” koje sadržavaju upute za kandidate za krštenje. Od tih šest knjiga dosta je sačuvano, a za povijest *Creda* najbitnija je peta knjiga *Explanatio symboli habita ad competentes*, koja je potpuno sačuvana, ali je često sasvim pogrešno bila pripisivana Niceti iz Akvileje i Origenu. No, i njegovo drugo djelo često je bilo pogrešno pripisivano sv. Ambrozu. Dom Morin ponovo ga je obradio i uklonio bilo kakvu sumnju da se radi o Nicetinu djelu.⁴² Morin je isto tako dokazao da su i mnoga druga djela pripisana raznim autorima iz 5.

stoljeća zapravo Nicetina, a posebno su bitni dokazi kojima dokazuje da je autor *Te Deuma* Niceta, a ne sv. Ambroz. Nadalje, Cassiodorus svjedoči da je Nicetino djelo *Liber de Fide* u njegovo vrijeme bilo uključeno u traktat *De fide* što ga je napisao sv. Ambroz.⁴³ To govori o velikom utjecaju koji je imao Nicetin rad, ali isto tako o srodnosti s milanskim krugom, tj. sv. Ambrozom i sv. Augustinom. Stoga uopće ne čudi da se u *Nicetinu credu*, koji A. E. Burn datira oko 375., javlja isti poredak motiva kao u *Milanskome credu*. No, iz svega slijedi da *Osorski* i *Nicetin credo*, barem što se tiče slaganja motiva, pripadaju u istu grupu, te imaju isti predložak, prema kojem su vrlo rano nastali.

Osim navedenoga, postoje i druge sličnosti koje dodatno zblizavaju ta dva *Creda*, kao što je pojava atributa *cat-*

⁴¹ Niceta, remesijanski biskup (335.–414., stoga praktički Augustinov i Ambrozov suvremenik), poznat je iz kataloga pisaca (*De viris illustribus*, XXII) što ga je sastavio Genadius iz Marseillesa, u kojem spominje “Niceas Romatiana civitatis episcopus”. Pripisuju mu se dva djela: prvo sastavljeno za obraćenike i podijeljeno u šest knjiga, i drugo, s pričom o posrnujoj djevici. Oba se djela bez sumnje mogu pripisati Niceti, što potvrđuje i njegov prijatelj

i suvremenik sv. Paulinus iz Nole. Niceta, “biskup Dačana”, spominje se više puta u pismima i pjesmama sv. Paulinusa, a posebno u pjesmi *Ad Nicetam Redeuntem in Daciam*, napisanoj povodom Nicetina hodočašća u Nolu 398. U toj pjesmi Paulinus posebno ističe Nicetine zasluge u pokrštanju divljih Dačana, koji su njegovom zaslugom postali miran i bogobožan narod. Čak i sv. Jerolim spominje Nicetine uspjehe u pokrštanju barbara kroz pomoć

3. Nova istraživanja osorskog kompleksa (S. Guyot, D. Vuillermoz prema M. Filjak i M. Čaušević, u M. Čaušević, 2003.)

holica uz *ecclesia*. Kao prvo, uz pojavljivanje tog atributa svugdje se navodi upravo *Nicetin credo*, u kojem stoji "...et in Spiritum Sanctum, Sanctam ecclesiam catholicam, communionem sanctorum, remissionem peccatorum...". Benvin logično izvodi zaključak da *Osorski credo* spada u najranije spomenike na kojima se pojavljuje riječ *catholicam*. Također, navodi da se ista riječ javlja i u ravenskoj varijanti Petra Hrisologa sredinom 5. stoljeća,⁴⁴ no kao da zaboravlja da *Ravenski credo* u osnovi poštuje milanski tip, koji je daleko stariji, a uz to ima neke dodatke koji mogu biti puno kasnijeg vremena. Atribut *catholica* tek naoko zbližava ta dva *Creda*, budući da je povijest toga termina veoma kompleksna. Dok se taj termin u svojim počecima upotrebljava u svome najopćenitijem smislu, u djelima kršćanskih pisaca

2. i 3. stoljeća on počinje dobivati novu upotrebu u svjetlu pojavljivanja hereza. Uskoro on postaje oznaka za pravu Crkvu što ju je osnovao Isus, koju je potrebno razdvojiti od svih ostalih, krivovjernih crkava. On postaje znak "ortodoksije", te se od kraja 4. stoljeća redovito pojavljuje zajedno s riječima "Sveta crkva katolička". Termin posebno dobiva na važnosti pojavom sekte donatista, koja je držala da ona jedina predstavlja pravu Kristovu crkvu. Protiv nje su u svojim radovima odmah ustali sv. Optatus (c. 370) i sv. Augustin, posebno naglašavajući notu katoličanstva. Znači, atribut koji se pojavljuje u *Nicetinu credu* 375. godine gotovo je istovremen s pojavom novih hereza i s Akvilejskim koncilom 381., na kojem su smijenjeni arijanski biskupi, i s definiranjem osnovnih postulata Crkve od strane sv.

njegovih "slatkih pjesama". No, Nicetina se slava nakon njegove smrti vrlo brzo gubi, te će uskoro biti pomiješan s biskupom Nicetom iz Akvileje (2. polovica 5. stoljeća) i Nicetiusom iz Trieria. – Iz: D. Morin, *Epistola ad virginem lapsam*. *Revue Benedictine*, XIV, 1897.; A. E. Burn, *Niceta of Remesiana – his Life and Works*. Cambridge 1901.; *The Catholic Encyclopedia*, vol. XIV, Robert Appleton Co., New York, 1912.

⁴² D. Morin, *Epistola ad virginem lapsam*. *Revue Benedictine*, XIV, 1897., 193–202.

⁴³ Cassiodorus, *De inst. Divinarum litterarum*, XVI. – u: J. P. Migne, n. dj., cap. LXX.

⁴⁴ A. Benvin, n. dj.

Augustina i sv. Optatusa. Nadalje, Nicetina se biskupija nalazi na razmeđu Istoka i Zapada, na području što ga nastavaju divlji Dačani. Očito je da je taj atribut dodan radi ispravljanja hereze ili jasnijeg naglašavanja obraćenicima kojoj se Crkvi priklanjaju svojim obraćenjem. Zbog sličnih razloga atribut *catholica* pojavljuje se i u *Osorskom credu*. Ako tu činjenicu povežemo s elementarnim oblikom *Creda* bez posebnih dodataka, bilo bi logično pretpostaviti da *Osorski credo* nije bitno kasnijeg datuma od *Nicetina*.

Međutim, postoje i razlike između *Nicetina* i *Osorskoga creda*, posebno u motivu “zajedništva svetih – *sanctorum communio*”, koji se javlja kod Nicete, ali ne i u Osoru. Taj će motiv iz *Nicetina creda* tek kasnije postati standardni tematsko-sadržajni umetak u većini *creda*, što nameće zaključak da je *Osorski credo* morao nastati prije toga događaja, koji Benvin stavlja negdje u 5. stoljeće. S tom činjenicom dobiva se *terminus ante quem*.

Osorski credo, poput ostalih podtipova, ima i svoje osobitosti koje odstupaju od klasične norme. Benvin ukazuje na nekoliko. Glagol *ascendet* pojavljuje se umjesto *ascendit*, koji se pojavljuje na svim ostalim *credima*. Toj bi se anomaliji u budućnosti trebalo više posvetiti s jezičnoga staništa. U rekonstrukciji riječi što slijede nakon *ascendit* Benvin je predložio korijen riječi *cael-* s upitnikom s obzirom na mnogostrukost varijanti oblika latinske riječi za nebo koje se pojavljuju u *credima* (*in caelis, in celis, in caelo, in caelos, in caelum*). No, budući da je taj dio teksta uništen, posve je moguće (a i vjerojatnije) da je stajalo *in coelum* kao u milanskom tipu, a ne *in caelis* kao u ravenskome tipu. U idućim riječima Benvin ponovo vidi potvrdu starosti *Osorskoga creda*. U njemu stoji “...sedet ad dexteram Patris...”, dok se u kasnijim varijantama počinju javljati atributi Božje svemogućnosti, te dodatak *Dei uz Patris*. No, i članak “*inde venturos est*” ostaje nepoznanica u svom obliku. Benvin je ponovo sklon rekonstruirati ga koristeći se ravenskim uzorom, za što, zapravo, ne postoje dokraja opravdani razlozi, budući da je učestalost pojavljivanja starijeg oblika *inde venturos est* u doba u koje pretpostavljamo da *Osorski credo* pripada puno veća nego ravenskog oblika *inde vents est*.

Ostaje neobičnost upotrebe glagola *diudicare* umjesto *iudicare*, koji se pojavljuje u velikoj većini slučajeva. No, Benvinova je pretpostavka da se i ovdje radi o jezičnoj posebnosti, koje čine jednu od glavnih karakteristika ovoga *Creda*.

Benvin, također, izvodi rekonstrukciju nestalih članaka s početka teksta, te dolazi do zaključka da oni glase:

*Credo in deo
patre omnipo*

*tente et in Iesu
Christo filio eius
eius unico
domino nostro*

Iako je ta rekonstrukcija veoma slična početku *Akvilejskoga creda*, Benvin odlučno negira akvilejsko porijeklo *Osorskoga creda* zbog razlike koja se javlja u zadnjem članku, tj. riječi *huius* u *Akvilejskome credu*, kako je predložio P. Sticotti. Skloniji je usporediti ga s *Ravenskim*. No, također, smatra de je *Osorski credo* posebna varijanta *Apostolskoga creda*, koja se upotrebljavala na istočnoj Jadranskoj obali, uglavnom u Dalmaciji i Liburniji, koje su obje priznavale primat Salonitanske metropolije.

Konačno, Benvin zaključuje da je ploča s natpisom bila smještena u bogoslužno-katehetskom prostoru, “gdje je služila kao podsjetnik u pouci katekumena”. Isključuje mogućnost da je takva ploča mogla nastati prije 5. stoljeća s obzirom na “disciplinu arcani”, za koju kaže da je popustila tek krajem 5. ili tijekom 6. stoljeća., što potkrepljuje Augustinovim naputkom o nezapisivanju *Creda*. To postavlja kao *terminus ante quem*. Tomu pronalazi potporu u datiranju prvoga katedralnog kompleksa u Osoru u prijelaz 5. na 6. stoljeće. No Benvin, oslanjajući se na dataciju katedralnog kompleksa, griješi zbog nedovoljne istraženosti kompleksa u doba kada je vršio svoje istraživanje.

Arhitektura najranijega ranokršćanskog sloja kompleksa Sv. Marije na groblju u Osoru

Historiografiju istraživanja na lokalitetu Sv. Marije na groblju u Osoru sumirala je M. Čaušević (sl. 2), te dala pre-

⁴⁵ M. Čaušević, n. dj.

⁴⁶ P. Chevalier sistematizira tipologiju oblika piscina u Dalmaciji. Heksagonalne i oktogonalne piscine navodi kao karakteristične za 5. stoljeće. (P. Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae*. École française de Rome, 1996., 165–167); N. Mučalo, *Kasnoantička arhitektura na otocima sjevernog Jadrana*, magistarski rad, Zagreb 2002., 29.; B. Fučić datira baptisterij s heksagonalnom piscinom u 5. stoljeće (B. Fučić, n. dj., 5).

⁴⁷ M. Čaušević, n. dj., 208, sl. 5.

⁴⁸ P. Chevalier, n. dj., 106, sl. 2. Autorica navodi da su poligonalne piscine karakteristične za 5. stoljeće (P. Chevalier, n. dj., 165).

⁴⁹ G. Cuscito, L'arredo liturgico nelle basiliche paleocristiane della 'Venetia' orientale. *HAM* 5, 1999., 87–104; G. Cuscito, Gli edifici di culto in area altoadriatica tra VI e VIII secolo. *HAM* 9, 2003., 21–32.

⁵⁰ P. Chevalier, n. dj., 166–167.

⁵¹ Poznato je da je ranokršćanski kompleks u Akvileji imao tri faze izgradnje. Njihove su datacije varirale, ali je u posljednje vrijeme prihvaćena kronologija koju predlaže S. Tavano. Prva se faza, koju čine jednostavne trobrodne pravokutne dvorane s elipsoidnim baptisterijem, općenito datira ubrzo nakon 313. godine, obično oko 320. Druga se faza datira u vrijeme biskupa Fortunazija, oko 345.–350. godine, a uključuje povećanje sjeverne bazilike, vjerojatno zbog povećanja broja vjernika u gradu (sjeverna se crkva u novijoj literaturi interpretira kao kongregacijska, a južna kao katekumenej), te

gled novih arheoloških istraživanja provedenih pod njezinim vodstvom (sl. 3).⁴⁵ Poznato je da je osorski kompleks građen u nekoliko faza, koje su tek okvirno datirane. Ranija faza ranokršćanskoga kompleksa obično se datira na kraj 4. ili početak 5. stoljeća (sl. 4), a ona kasnija u 6. stoljeće.⁴⁶ Novim je arheološkim istraživanjima dokazano da se u drugoj fazi gradnje radilo o kompleksu *basilicae geminae*, no u posve drugačijem prostornom rasporedu od onoga općeprihvaćenog na temelju rezultata ranijih istraživanja.⁴⁷ Još je nemoguće izvoditi zaključke o postojanju dviju kulturnih dvorana i u prvoj fazi gradnje kompleksa.

Analizom prve faze osorskoga kompleksa moguće je doći do nekih zaključaka, koji će se nadopuniti rezultatima analize natpisa na *Osorskome credu*. Iz te je faze ranokršćanskoga kompleksa potvrđeno postojanje pravokutne građevine nastale preuređivanjem starije rimske građevine, na mjestu kasnije južne bazilike, te pravokutnoga baptisterija s heksagonalnom piscinom osobita zvjezdastog oblika.⁴⁸ Kako bi bilo moguće donijeti bilo kakve zaključke, potrebno je karakteristike te arhitekture sagledati u kontekstu arhitekture kraja 4. i početka 5. stoljeća na čitavu akvilejskom prostoru.

Tip jednostavne pravokutne kultne dvorane, bez istaknute apside i s upisanom svećeničkom klupom, poznat je tijekom druge polovice 4. i u 5. stoljeću na čitavome prostoru pod akvilejskom jurisdikcijom. U starijoj literaturi takav se tip crkve nazivao “noričkom bazilikom”, a u posljednje vrijeme predložen je termin “jadranske bazilike”.⁴⁹ U tom se smislu najranija osorska ranokršćanska kulturna dvorana može uklopiti u tipologiju arhitekture na području Akvilejskoga patrijarhata.

izgradnju novoga baptisterija sa zvjezdastom heksagonalnom piscinom. Treća faza gradnje pripisuje se građevnoj djelatnosti biskupa Cromazija, oko 400. godine, a uključuje povećanje južne bazilike i gradnju novoga baptisterija u njezinoj osi (G. Bergamini – S. Tavano, *Storia dell'arte nel Friuli-Venezia Giulia*. Chiangetti ed., Udine 1991., sl. na str. 77; *Aquileia romana e cristiana fra II e V secolo*. – AAAd XLVII, Trst 2000.).

⁴⁵ Zanimljiva je opservacija S. Tavano o simetričnom položaju toga baptisterija u odnosu na povećanje južne bazilike. To ga dovodi do zaključka da je prvi baptisterij mogao ostati u upotrebi u doba biskupa Fortunazija, a da je drugi baptisterij građen u vrijeme kada je već postojao projekt za povećanje južne bazilike, kojim je onemogućena uporaba staroga baptisterija. Tako je on bio samo privremeno rješenje prije izgradnje novoga baptisterija u osi južne bazilike, koja je dovršena za biskupa Cromazija, oko 400. godine (S. Tavano, *Aquileia e il territorio prossimo*. AAAd XLVII, Trst 2000., 350, bilj. 97).

⁴⁶ S. Piussi navodi da je biskup Fortunazio porijeklom iz Afrike (S. Piussi, *Le vasche battesimali di Aquileia*. AAAd XLVII, Trst 2000., 361–390).

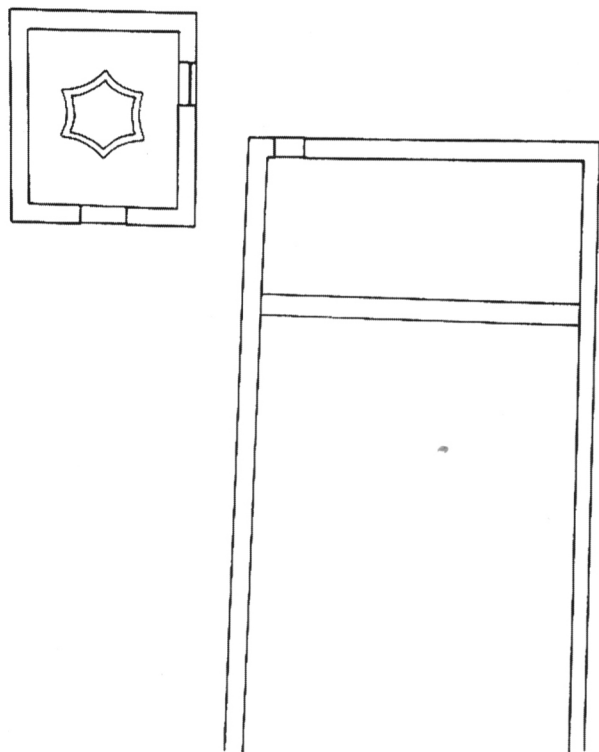
⁴⁷ S. Tavano, *Aquileia e il territorio prossimo...*, 348, bilj. 85.

⁴⁸ S. Piussi, n. dj.

⁴⁹ S. Piussi, n. dj., 376 i dalje.

⁵⁰ S. Tavano, 349.

⁵¹ S. Piussi, n. dj., 385.

4. Prva faza osorskog ranokršćanskog kompleksa (P. Chevalier, 1996.)

Specifičan oblik heksagonalne pISCINE s konkavnim stranicama zapravo je jedini takav poznati primjer na čitavome prostoru istočnoga Jadrana.⁵⁰ Sličan oblik pISCINE poznat nam je iz druge faze ranokršćanskoga kompleksa Katedrale u Akvileji.⁵¹ Taj se baptisterij obično datira u drugu fazu gradnje akvilejskoga kompleksa, u doba biskupa Fortunazija, oko 345. godine ili nešto kasnije, s početkom gradnje nove južne bazilike, koja je onemogućila upotrebu staroga baptisterija.⁵²

Porijeklo oblika heksagonalne pISCINE veže se uz područje Afrike,⁵³ a njezina uporaba i simbolika postaju karakteristične za akvilejski prostor upravo od vremena biskupa Fortunazija (oko 343.–368.).⁵⁴ S. Piussi objašnjava vrlo detaljno simboliku broja šest u okviru Fortunazijeve kateheze.⁵⁵ Oktogonalna pISCINA koju gradi biskup Cromazio (388.–407./408.) napuštanje je “zastarjele” akvilejske koncepcije pravokutnoga baptisterija s heksagonalnom piscinom i prihvaćanje one koja je vezana uz učenje sv. Ambroza iz Milana,⁵⁶ s kojim je biskup Cromazio bio blizak,⁵⁷ te je izraz tipično “katoličke” opcije.⁵⁸ Zanimljivo je da će takva koncepcija na području Akvilejske nadbiskupije biti samo

privremeno prihvaćena.⁵⁹ Možemo to primijetiti i na području Istre, gdje kompleksi prve polovine 5. stoljeća, po uzoru na akvilejski, dobivaju krstionicu u osi s bazilikom. Ona je oktogonala u slučaju Predefrazijeve bazilike u Poreču⁶⁰ (S. Tavano ju datira 420.–440.⁶¹), ali heksagonalna u baptisteriju Katedrale u Puli (S. Tavano ju datira 420.–440.⁶²), i u Eufrazijevoj bazilici u Poreču.

Ono što se može činiti indikativnim kada je u pitanju baptisterij najranije faze osorskoga ranokršćanskoga kompleksa jest njegov tip (pravokutan baptisterij s heksagonalnom zvjezdastom piscinom, poznat još jedino u Akvileji) i njegov smještaj (bočno uz sjeverni zid kultne dvorane, a ne u osi s bazilikom). Prema navedenim karakteristikama njegova bi se izgradnja mogla datirati nakon izgradnje akvilejskoga, koji očito preslikava, ali vjerojatno prije dovršenja nove Cromazijeve koncepcije *basilicae geminae*, koja uključuje baptisterij s oktogonolnom piscinom smješten u osi s južnom bazilikom (oko 400. godine) – koncepcije koja će postati karakteristična za katedralne komplekse na području pod akvilejskom jurisdikcijom već početkom 5. stoljeća (Predefrazijeve bazilika u Poreču, Katedrala u Puli); drugim riječima, sam kraj 4. stoljeća, ili vrijeme oko godine 400., čini se na osnovi arhitektonskih karakteristika prihvatljivom datacijom za prvu fazu osorskoga kompleksa.

Zaključak

Jezična i semantička analiza *Osorskoga creda* pokazala je da bi se taj natpis s popriličnom sigurnošću mogao pripisati akvilejsko-milanskom krugu i datirati na sam kraj 4. stoljeća. Također, dosadašnja saznanja o arhitekturi ranokršćanskoga kompleksa dovoljna su za pretpostavke o dataciji prvoga sloja ranokršćanske arhitekture upravo u to razdoblje. Tako bi se postanak simbola vjere iz Osora podudarao s izgradnjom najranije faze ranokršćanske arhitekture, različito od onoga kako se dosad pretpostavljalo.

Zanimljiva je činjenica da je *Osorski credo*, kao lokalna varijanta iskaza vjere, zapravo kombinacija akvilejskoga i milanskoga oblika. Kao što je već rečeno, kontakti biskupa

Cromazija iz Akvileje (388.–407./408.) sa sv. Ambrozom iz Milana bili su presudni za Akvilejsku crkvu, a onda i za promjenu arhitektonske koncepcije Akvilejske katedrale (u kojoj je vidljiva promjena od tradicionalne akvilejske koncepcije na onu karakterističnu za milanski krug), koja je dovršena oko 400. godine. Osim toga, poznato je jako antiarijansko osjećanje prisutno u akvilejskoj crkvi krajem 4. stoljeća, kao i njezino konačno okretanje katoličkoj opciji 381. godine,⁶³ te slijed događaja koji govori o suzbijanju arijanizma u to doba,⁶⁴ a Cromazijev izbor arhitektonskih formi dodatno potvrđuje njegovo opredjeljenje za katoličku opciju. Naglašavanje riječi *catholica* u osorskome iskazu vjere, koje je, kako je već objašnjeno, iskaz protuarijanskoga stava, zapravo se izvrsno uklapa u opću sliku toga vremena. Naime, upravo je to vrijeme obilježeno snažnom katoličkom reakcijom, čiji je začetnik i provoditelj sv. Ambroz. Ambroz u to doba smjenjuje većinu arijanstvu naklonjenih biskupa na širokom području od Milana do Sirmiuma te postavlja svoje istomišljenike na dužnosti biskupa i metropolita.⁶⁵ Na taj način dobiva jednu ideološki jedinstvenu cjelinu, kojoj pripada i Niceta iz Remesijane, a očito i pisac *Osorskoga creda*.

Nadalje, neki od analiziranih arhitektonskih oblika najranijega ranokršćanskoga sloja kompleksa u Osoru odaju uzore u akvilejskome kompleksu, i to upravo onom što ga Tavano smatra prijelaznim, prije konačnoga Cromazijeve dovršenja oko 400. godine. Poznato je osim toga da je upravo biskup Cromazio poticao misionarsku aktivnost i uspostavu novih biskupija na području pod akvilejskom jurisdikcijom, od kojih se kao najranija navodi ona u Concordiji, odmah nakon 390. godine.⁶⁶

U kontekstu svega izrečenoga, najraniji osorski ranokršćanski kompleks, kao i iskaz vjere koji mu je po svemu sudeći suvremen, mogli bi se datirati upravo na sam kraj 4. stoljeća ili početak 5. stoljeća, prije negoli se u akvilejskome prostoru počela preuzimati nova, Cromazijeve arhitektonska koncepcija, s time da pisani spomenik odražava kontakte akvilejskoga biskupa s milanskim prostorom.

⁵⁹ Autor navodi primjer Grada (S. Piussi, n. dj., 388.).

⁶⁰ Tlocrt baptisterija, koji prenose i kasniji autori, u: A. Šonje, Predefrazijeve bazilike u Poreču. *Zbornik Poreštine* I, 1971., 219–264 (sl. 18).

⁶¹ G. Bergamini – S. Tavano, n. dj., 81.

⁶² G. Bergamini – Tavano, n. dj., 81.

⁶³ S. Tavano, S., n. dj., 349.

⁶⁴ Teodozijeve pobjeda nad filoarijancem Maksimom 388. godine (Tavano, n. dj., 349).

⁶⁵ Ambrozove sveobuhvatne intervencije za suzbijanje arijanizma imenovanjem katoličkih biskupa u Sirmiumu, Ioviji, Remesiani, Sisciji i na

području sjeverne Italije (M. Jarak, Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske. *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde*, katalog izložbe, Zagreb 1994., 17–41).

⁶⁶ S. Tavano, n. dj., 351.

⁶⁷ D. Farlatti, 1796., V, 296.

⁶⁸ A. Faber, Osor – Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva. *Diadora* 9, Zadar, 1980., 289–310.

⁶⁹ I. Beuc, Osorska komuna u pravopovijesnom svijetlu. *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* I, Rijeka 1953., 1–162.

⁷⁰ N. Mučalo, n. dj., 17–18.

Takva interpretacija otvara nove pretpostavke o formiranju prvih biskupija na području Kvarnera, o čemu za sada nema pouzdanih informacija, kao ni o teritorijalnom ustrojstvu biskupija i njihovu međusobnom razgraničenju (najranija biskupija spomenuta u povijesnim izvorima je rapska, dok se osorska i krčka spominju tek 585. u izvještaju sa sinoda u Gradu što ga s vrlo malo pouzdanosti prenosi Farlatti⁶⁷). U svjetlu svih navedenih pretpostavki možda je objašnjivo zašto na koncilima u Saloni 530. i 533. godine ne prisustvuje osorski biskup, jer je Osorska biskupija vjerojatno bila izravno podređena Akvileji.

Ne treba zaboraviti da je *Apsorus* u doba kasne antike bio izrazito velik grad, kao zadnja luka koja se nalazila na pomorsko-kopnenome putu prema sjevernim provincijama,⁶⁸ te je po procjeni I. Beuca dosegala i 25.000 stanovnika.⁶⁹ U velikom broju kvarnerskih otočnih centara kršćanstvo je već bilo afirmirano u drugoj polovici 4. stoljeća, a osnovni su poticaji pokršćavanja stizali iz Akvileje.⁷⁰ Logično bi bilo pretpostaviti da i Osor u to vrijeme (negdje krajem 4. stoljeća) dobiva svoju biskupiju i postaje centar pokršćavanja na tome prostoru.

Summary

Tin Turković and Nina Maraković

A Contribution to the Understanding of the Earliest Phase of the Early Christian Complex of St. Mary on the Cemetery in Osor

Linguistic and semantic analysis of the so called Osor *credo* has shown that the inscription could be, with considerable certainty, ascribed to the circle of Aquileia and Milan, and dated to the end of the 4th century. Also, the present knowledge of the architecture of the complex seems sufficient for proposing the datation of the first phase of the early Christian complex exactly to the same period. In other words, the symbol of faith from Osor and the architecture of the first phase of the complex should be dated at the same time, contrary to the previous assumptions.

The Osor *credo*, as a local variant of symbol of faith, shows a combination of forms used in creeds from Aquileia and Milan. The contacts of bishop Cromazius from Aquileia (388–407/508) with St. Ambrosius of Milan were of crucial importance for the church of Aquileia, and, consequently, influenced the changes in architectonic conception of the cathedral complex (the change from traditional concept characteristic for Aquileia to the one characteristic for the circle of Milan), finally finished around 400. Apart from that, the strong anti-Arian atmosphere of the time is present also in the church of Aquileia. In 381 it finally sided with the catholic option, and this choice influenced also the architectonic conception conceived by bishop Cromazius. The presence of the word *catholica* in Osor *credo*, which is a confirmation of anti-Arian belief, fits perfectly into the general picture of the time – the time defined by a strong Catholic reaction, lead by St. Ambrosius. St. Ambrosius replaced a number of Arian with like-minded bishops, in the wide area from Milan to Sirmium. By that, he intended to

create an ideologically uniform landscape, to which belonged also Niceta from Remesiana, and probably also the writer of the Osor creed.

Further on, some of the analysed parts of the earliest early Christian complex in Osor show that they were modelled according to the Cathedral complex in Aquileia, the one that S. Tavano interprets as a "transitional", before the final realization of the new complex of bishop Cromazius in 400. It is a known fact that the bishop encouraged missionary activities, establishing new bishoprics in the area under his jurisdiction. The earliest mentioned is the one in Concordia, established short after 390.

In the context of everything said above, the first early Christian complex in Osor, as well as the symbol of faith that must be contemporary with it, could be dated with more certainty to the end of the 4th, or the first years of the 5th century. It was a short period before the new architectural conception of bishop Cromazius started to prevail in the area, but the contacts of the bishop with Milan and St. Ambrosius were already evident in the written symbol of faith.

These interpretations allow some new hypotheses on the formation of the first bishoprics in Kvarner region, for which there are still no reliable proofs, as well as territorial organization, which has not been fully explained till the present. In the light of everything mentioned above, it may be easier to account for the fact that the bishop of Osor was not present on the councils in Salona in 530 and 533, as his bishopric was probably subordinate directly to Aquileia.

It should not be forgotten that *Apsorus* was a town of considerable importance during Late Antiquity, and the last harbour on the trade-route towards the northern provinces. I. Beuc estimated its population to 25 000 inhabitants. In the second half of the 4th century Christianity was established in the majority of Kvarner coastal centres. It would be quite logical to suppose that at the same time (somewhere at the end of the 4th century) Osor becomes a bishopric, and a centre of Christianization for the surrounding area.